

УДК 377:159

DOI <https://doi.org/10.24919/2308-4863.1/24.176776>**Олександр КАПІНУС,**
*orcid.org/0000-0002-5078-1402**кандидат педагогічних наук,
доцент кафедри морально-психологічного забезпечення діяльності військ
Національної академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного
(Львів, Україна) oskar@ukr.net*

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ РОЗВИТКУ РЕФЛЕКСИВНОЇ КУЛЬТУРИ В МАЙБУТНІХ ОФІЦЕРІВ ЗБРОЙНИХ СИЛ УКРАЇНИ В ПРОЦЕСІ ПРОФЕСІЙНОЇ ПІДГОТОВКИ

У статті аналізується актуальна педагогічна проблема дослідження теоретичних основ формування та розвитку рефлексивної культури в майбутніх офіцерів Збройних сил України під час здобуття професійної освіти у вищих військових навчальних закладах. Рефлексивна культура майбутнього офіцера, передбачаючи, перш за все, усвідомлення самого себе та системне переосмислення змісту результатів власної діяльності, є особистісною та одночасно професійною якістю курсанта як військовослужбовця, майбутнього управліня та спеціаліста окремого напрямку військово-професійної діяльності, створює підґрунтя до постійного розвитку та самовдосконалення як особистості та як військового професіонала. Через свідому активність в освітній та військово-професійній діяльності, самостійність та зумовлену специфічними вимогами до навчання у ВВНЗ автономність, відбувається формування суб'єктної позиції курсанта, що має потребу та здатність до рефлексії, самореалізації та, як наслідок, самоактуалізації.

Рефлексивне ставлення курсанта до освітньої та військово-професійної діяльності та до аналогічної діяльності інших суб'єктів освітньо-виховного процесу ВВНЗ є визначальною психолого-педагогічною умовою усвідомлення себе як військового професіонала та управліня, критичного аналізу власної діяльності та діяльності інших суб'єктів, вироблення власного бачення шляхів самовдосконалення.

Ключові слова: суб'єкт, військово-професійна діяльність, рефлексія, рефлексивна культура, офіцер, вищий військовий навчальний заклад.

Oleksandr KAPINUS,*orcid.org/0000-0002-5078-1402**Candidate of Pedagogical Sciences,**Associate Professor of the Department of Moral and Psychological Support the activities of the troops
of the National Academy of Ground Force the name of Hetman Petro Sagaidachny
(Lviv, Ukraine) oskar@ukr.net*

THEORETICAL BASES OF DEVELOPMENT OF REFLEXIUM CULTURE FOR FUTURE OFFICERS OF THE ARMED FORCES OF UKRAINE IN THE PROFESSIONAL PREPARATION PROCESS

The article analyzes the actual pedagogical problem of studying the theoretical foundations of the formation and development of reflexive culture in future officers of the Armed Forces of Ukraine during the acquisition of vocational education in higher military educational institutions. The reflexive culture of a future officer, foretold primarily self-awareness and a systematic rethinking of the content of the results of their own activities, is a personal and, at the same time, professional quality of the cadet as a serviceman, future manager and specialist of a separate area of military-professional activity, creates the basis for constant development and self-improvement as a person and as a military professional. Due to conscious activity in educational and military-professional activity, independence and due to specific requirements for studying autonomy in the Department of Internal Affairs, the formation of the cadet's subject position, which has the need and the ability to reflect, self-actualization, and, as a result, self-actualization, takes place.

The reflexive attitude of the cadet to the educational and military-professional activities and to the similar activities of other subjects of the educational process of the Internal Affairs Center is the determining psychological and pedagogical condition for the awareness of himself as a military professional and manager, a critical analysis of his own activities and activities of other actors, the development of his own vision of ways to self-improvement.

Key words: subject, military-professional activity, reflection, reflexive culture, officer, higher military educational institution.

Постановка проблеми. Сучасні умови виконання службово-бойових завдань офіцерським складом вимагають нових підходів до організації їхньої професійної підготовки у ВВНЗ, пошуку шляхів індивідуалізації освітнього процесу та забезпечення умов самореалізації курсанта як військового професіонала та особистості на різних етапах службової діяльності.

Реалізація актуальної потреби в офіцерах зі сформованим креативним мисленням, здатних об'єктивно оцінювати ситуацію, самостійно ухвалювати правильне рішення та відповідати за нього, аналізувати власну службову діяльність через потенціал професійної рефлексії, створює передумови швидкого та безболісної їх адаптації до умов виконання завдань. Зміни в підходах до забезпечення функціонування системи військово-професійної підготовки у ВВНЗ, її побудова на визнанні рефлексії професійно-важливою якістю майбутніх офіцерів, здійснення комплексу заходів щодо розвитку вмінь рефлексії професійної діяльності створює підґрунтя формування офіцера, здатного до свідомого ухвалення виваженого та обґрунтованого управлінського рішення, його аналізу та об'єктного прогнозу наслідків, що є винятково важливим з огляду на рівень відповідальності офіцера за виконання службово-бойових завдань, життя та здоров'я підпорядкованого особового складу.

Аналіз досліджень. У контексті дослідження питання організації та розвитку психіки людини рефлексія як наукова категорія перебувала в спектрі уваги І. Сеченова, Б. Ананьєва, П. Блонського, Л. Виготського, С. Рубінштейна та ін., які зумовлену дефініцію визначали як один із важливих чинників становлення і розвитку особистості.

Не втрачає актуальності дослідження питання рефлексії в сучасному науковому дискурсі, зокрема, вона була в спектрі наукового пошуку А. Анікіної, А. Асмолова, М. Бахтіна, І. Бежа, Г. Бізєвої, Л. Деркача, А. Зака, Е. Зеєра, Є. Ісаєва, Я. Коломінського, А. Карпова, С. Кондратьєва, В. Кривошеєва, В. Лефєвра, Б. Ломова, М. Найдьонова, М. Савчина, В. Сластьоніна, В. Слободчикова, І. Семенова, С. Степанова, Г. Щедровицького, В. Якуніна та ін. Актуальним є питання дослідження рефлексії серед зарубіжних науковців. Так, питання рефлексії та її впливу на розвиток активного досвіду й практики досліджують С. Вайлдман та Д. Колб, усвідомлення стратегій навчання через рефлексивне сприйняття перебуває в спектрі наукового пошуку низки науковців, серед яких С. Аткинс, К. Марфі, Р. Вайт, Д. Кіп-патрик та ін., рефлексивні моделі освіти дослі-

джують М. Ліпман та Р. Познер, питання розвитку рефлексії у груповій взаємодії – Р. Кулд, Дж. Селлер та ін.

Мета статті – теоретичне обґрунтування наукової дефініції «рефлексивна культура майбутнього офіцера» та умов її розвитку в освітньо-виховному просторі вищого військового навчального закладу, оскільки вирішення зазначеного питання ще не має достатнього теоретичного та методичного обґрунтування в педагогічній науці.

Виклад основного матеріалу. Професійна діяльність офіцера є специфічною, насамперед, через інтеграцію в ній управлінських, правових, соціальних, психологічних, етичних та інших аспектів, які пов'язані з необхідністю ухвалення офіцерами самостійних і обґрунтованих рішень. У зв'язку з цим важливим завданням є формування в офіцерів адекватного розуміння необхідності суб'єктного внеску в зміну якісних параметрів об'єкта діяльності, розвиток рефлексивної культури в майбутніх офіцерів ЗСУ у процесі професійної підготовки як основи їхньої суб'єктної компетентності.

Перші згадки про рефлексію відображені у працях давньогрецьких філософів Сократа, Платона та Аристотеля, подальшого розвитку обумовлена дефініція здобула у напрацюваннях представників західноєвропейської філософії XVII – XVIII ст. На думку Ф. Бекона, знання можна отримати тільки завдяки спостереженню, аналізу, порівнянню і експерименту, автор аналітичний методу пізнання Р. Декарт вказував, що в його основі є виділення складових частин об'єкта пізнання та їх вивчення окремо від інших (Спіркін, 2003).

Рефлексію як пізнання трактував І. Кант, тоді як Г. Гегель вважав її рушійною силою розвитку людини, зумовлюючи рефлексію суб'єктивну, яка спрямована на людину, та рефлексію об'єктивну, що має прояв у діяльності. На думку А. Шопенгауєра, підґрунтям рефлексії є інтуїція як шлях до пізнання.

Розгляд рефлексії у філософії переважно здійснюється через розуміння суб'єктом причин та передумов формування поглядів та власних суджень, що є одним із методів розвитку мислення, пізнання себе та інших людей через усвідомлення як власних поглядів та думок про інших, так і усвідомлення поглядів та думок інших людей про себе, забезпечуючи перехід від включення самосвідомості в діяльність до формування ставлення суб'єкта до діяльності як об'єктивної дійсності та усвідомлення себе в ній.

Подальшого розвитку наукова дефініція «рефлексія» здобула пріоритетно у психології та педа-

гогії. Дослідження зумовленої дефініції психологами відбувалося через потенційну можливість особистості здійснити аналіз власного мислення, спрямувати погляд всередину самого себе.

Авторами Словника психології А. Петровським та М. Ярошевським термін «рефлексія» визначається як «процес самопізнання суб'єктом внутрішніх психічних актів і станів, не просто знання або розуміння суб'єктом самого себе, а й з'ясування того, як інші знають і розуміють його, його особистісні особливості, емоційні реакції і когнітивні уявлення» (Карпенко, 1990: 340).

На думку С. Рубінштейна, рефлексія є основою існування людини та передумовою способів її існування: «Перший – життя, яке не виходить за межі безпосередніх зв'язків, в яких живе людина: спочатку батько і мати, потім подруги, вчителі, потім чоловік, діти і т.д. Тут людина вся всередині життя, всяке її ставлення – це ставлення до окремих явищ, але не до життя загалом. Другий спосіб існування пов'язаний із появою рефлексії. Вона наче призупиняє, перериває цей безперервний процес життя і виводить людину подумки за його межі. Людина наче посідає позицію поза ним» (Рубінштейн, 2012: 90).

Дослідження рефлексії як об'єкта психологічного аналізу дало змогу Н. Пеньковській визначити зумовлену дефініцію як фундаментальну здатність особистості усвідомлено ставитися до власної свідомості, мислення, умов і способів здійснення життєдіяльності (Пеньковська, 2000: 71), тоді як В. Давидов трактує рефлексію як уміння суб'єкта виділяти, аналізувати і співвідносити з предметною ситуацією власні дії (Давидов, 1996: 387).

Рефлексію як складний механізм, що забезпечує особистісний розвиток, що опосередкований знаковими об'єктами культури та транслюється в діалогічному відношенні між людьми, трактує В. Анікіна (Анікіна, 2013). На думку В. Давидова, рефлексія одночасно є одним із компонентів теоретичного мислення та загальною системною властивістю теоретичного способу пізнання, що зумовлює здатність особистості виокремлювати, аналізувати та співвідносити власні дії з предметною ситуацією (Давидов, 1995).

Здійснення аналізу власного процесу мислення, на наше переконання, забезпечує усвідомлення суб'єктом особливостей та передумов сприйняття та оцінки його іншими, аналізуючи себе як об'єкт дослідження та спостереження через звернення уваги на власне буття, знання, вчинки, думки та почуття. Усвідомлюючи їх, суб'єкт аналогічним чином аналізує ставлення інших людей стосовно

себе, що, з огляду на особливості військово-професійної діяльності, зумовлює виняткову важливість рефлексії в процесі професіоналізації майбутніх офіцерів.

Ми поділяємо погляди В. Слободчикова та Г. Цукермана, які рефлексію визначають як універсальний психічний механізм подолання меж свого способу життя (Слободчиков, 1990: 27).

У процесі пізнання суб'єкт здійснює самоаналіз своїх станів та здійснених вчинків через призму власного досвіду та освіченості, рівня розвитку особистої моралі, визначаючи власні норми та межі їх контролю в подальшій діяльності. Спрямування мислення людини на свій внутрішній світ, на думку І. Беха, відмежовує особистісне розуміння рефлексії від інтелектуального. Виокремлюючи форми особистісної рефлексії – регулятивну, визначальну, синтезуючу, створювальну, науковець зазначає, що особистісна рефлексія пов'язана з духовним Я особистості та забезпечує її саморозвиток (Бех, 2011).

Узагальнюючи погляди науковців на дефініцію «рефлексія», ми погоджуємося із І. Семеновим та С. Степановим, які аргументовано визначають її як «переосмислення людиною стосунків з предметно-соціальним світом (що актуалізуються в результаті спілкування з іншими людьми та активного засвоєння норм і засобів різних діяльностей), яке виражається, з одного боку, в побудові нових образів себе, що реалізуються у вигляді відповідних вчинків, а з іншого – у виробленні більш адекватних знань про світ з їх подальшим втіленням у вигляді конкретних дій. Рефлексія не лише забезпечує диференціацію в людському «Я» окремих підструктур, наприклад «Я-фізичне тіло», «Я-суспільна істота», «Я-творець», але і їх інтеграцію в неповторному цілісному «Я» (Семенов, 1983: 37), що повною мірою притаманне потребам військово-професійної діяльності сучасного офіцера.

В основі рефлексії як новоутворення психіки в процесі розвитку особистості курсанта як суб'єкта освітньої та військово-професійної діяльності, на наше переконання, лежить сприйняття себе та власної діяльності, сприйняття іншими його та його діяльності, що стимулює аналіз зумовленого сприйняття, і, як наслідок, формування та становлення зрілої та відповідальної особистості майбутнього офіцера.

З огляду на актуальність рефлексії у професіоналізації курсанта під час навчання у ВВНЗ, рефлексивна культура майбутнього офіцера, на наше переконання, є системним новоутворенням особистості курсанта в результаті його внутрішньої

активності як суб'єкта військово-професійної та освітньої діяльності в процесі професійної підготовки у ВВНЗ, що забезпечує формування ставлення до діяльності та до себе в цій діяльності.

Рефлексивна культура майбутнього офіцера як складова частина культури військового професіонала реалізується через рефлексивні механізми в професіоналізації офіцерів, які ми визначаємо як процес вирішення різнопланових завдань, що спрямовані на взаємне збагачення особистості майбутнього офіцера, формування його світогляду та відповідальності за власне буття. Функціонування рефлексивних механізмів зумовлюється впливом низки факторів, серед яких визначальними щодо професіоналізації майбутнього офіцера є рівень розвитку його самосвідомості, мотивація та сформованість мотивів діяльності, здатність до аналізу власних дій та ідентифікації себе з іншим.

В основі формування рефлексивної культури у майбутніх офіцерів ЗСУ в процесі професійної підготовки як основи їхньої суб'єктної компетентності є основні принципи теорії про закономірності розвитку людини та спеціаліста зокрема. До ключових ми зараховуємо такі принципи:

– суб'єктності, що передбачає формування особистості майбутнього офіцера під час навчання у ВВНЗ як суб'єкта особистісно-професійного саморозвитку та самовдосконалення, з належним рівнем сформованості здатності та усвідомленої потреби самостійного мислення, активності в освітній та військово-професійній діяльності;

– інтегративності, що передбачає об'єднання знань та досвіду закономірностей формування та розвитку рефлексивної компетентності спеціаліста та майбутнього офіцера зокрема;

– системності, що передбачає узагальнення та вироблення структури образу особистості майбутнього офіцера з належним рівнем сформованості рефлексивної компетентності.

Серед функцій, які є визначальними з огляду на потребу формування рефлексивної культури майбутнього офіцера, ми виокремлюємо такі: розвиваюча, соціальна, пізнавальна, регулятивна та інтегруюча функції.

Оскільки сформована рефлексивна культура майбутнього офіцера стимулює самоаналіз, оцінку курсантом свого «Я», виокремлюючи об'єктом самопізнання його власне «Я», для розвитку реф-

лексії та формування рефлексивної культури курсанта під час навчання у ВВНЗ необхідною видається реалізація таких умов:

– налагодження, підтримання та розвиток вербального та невербального зв'язку між суб'єктами освітньо-виховного процесу ВВНЗ;

– формування в курсанта потреби в постійному співвіднесенні результатів своєї діяльності та їх порівнянні як із власними результатами, так і з результатами діяльності інших курсантів;

– формування та підтримання стійкої потреби майбутнього офіцера в самоспостереженні за своїми думками та почуттями, мотивами діяльності, здійсненими вчинками та корегування їх у подальшому.

Висновки. Ефективність формування рефлексивної культури майбутнього офіцера як суб'єкта освітньої та військово-професійної діяльності у ВВНЗ визначається низкою чинників, серед яких: індивідуалізація освітнього процесу, створення умов для практичного виконання майбутнім офіцером завдань військової служби спільно з носіями професійного досвіду, запровадження в освітній процес інтерактивних педагогічних технологій, спрямованих на вирішення проблемних ситуацій та пошук нестандартних та нетипових варіантів вирішення службово-бойових ситуацій, визнання пріоритетності рефлексивних механізмів у забезпеченні функціонування освітнього середовища ВВНЗ, що є основою формування та розвитку рефлексивного стилю мислення у майбутнього офіцера.

Розвиток рефлексивної культури майбутнього офіцера передбачає: свідомий аналіз освітньої та військово-професійної діяльності на основі сформованих мотивів, критичне ставлення до усталених стандартів, вимог, норм та правил організації як освітньої та військово-професійної діяльності у ВВНЗ, так і організації виконання службово-бойових завдань у частинах та підрозділах ЗСУ, свідому активність в освітній та військово-професійній діяльності, самореалізацію як військового професіонала та, як наслідок, самоактуалізацію майбутнього офіцера в професії.

Перспективним напрямом подальших досліджень видається обґрунтування організаційно-педагогічних умов формування та розвитку рефлексивної культури в майбутніх офіцерів у процесі професійної підготовки.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Аникина В. Г. Культурно-диалогический подход в психологическом исследовании рефлексии. Психология. Журнал Высшей школы экономики. 2013. № 2. Т. 10. С. 46–74.
2. Бех І. Д. Психологічні механізми сходження особистості до духовних цінностей. Педагогіка і психологія: Науково-теоретичний та інформаційний журнал Академії педагогічних наук України. 2011. № 2. С. 37–44.
3. Давыдов В. В. Теория развивающего обучения: монография. Москва : ИНТОР, 1996. 541 с.
4. Давыдов В. В. Развитие основ рефлексивного мышления школьников в процессе учебной деятельности / под ред. В. В. Давыдова, В. В. Рубцова. Новосибирск : Психол. ин-т им. Л.Г. Щукиной, 1995. 227 с.
5. Карпенко Л. А. Словарь психологии / под ред. А. В. Петровского, М. Г. Ярошевского. Москва : Политиздат, 1990. 494 с.
6. Пеньковська Н. П. Рефлексія як об'єкт психологічного аналізу. Психологія і суспільство. 2000. № 2. С. 66–73.
7. Рубинштейн С. Л. Человек и мир. Санкт-Петербург, 2012. 224 с.
8. Семенов И. Н., Степанов С. Ю. Рефлексия в организации творческого мышления и саморазвитии личности. Вопросы психологии. 1983. № 2. С. 35–42.
9. Слободчиков В. И., Цукерман Г. А. Генезис рефлексивного сознания в младшем школьном возрасте. Вопросы психологии. 1990. № 3. С. 25–36.
10. Спиркин А. Г. Философия : учебник. Москва : Гардарики, 2003. 736 с.

REFERENCES

1. Anykyna V. H. Kulturno-dyalyohycheskyi podkhod v psykhologhycheskom issledovanyu refleksyy. Psykhologyia. Zhurnal Vysshei shkoly ekonomyky. 2013. № 2. T. 10. S. 46–74. [in Russian].
2. Bekh I. D. Psykhologhychni mekhanizmy skhodzhennia osobystosti do dukhovnykh tsinnosti. Pedahohika i psykhologyiia: Naukovo-teoretychnyi ta informatsiinyi zhurnal Akademii pedahohichnykh nauk Ukrainy. 2011. № 2. S. 37–44.
3. Davыdov V. V. Teoryia razvyvaiushcheho obucheniya: monohrafiya. Moskva : YNTOR, 1996. 541 s. [in Russian].
4. Davыdov V. V. Razvytye osnov refleksyvnoho myshleniya shkolnykov v protsesse uchebnoi deiatelnosti / pod red. V. V. Davydova, V. V. Rubtsova. Novosybyrsk : Psykhol. yn-t ym. L. H. Shchukynoi, 1995. 227 s. [in Russian].
5. Karpenko L. A. Slovar psykhologyy / pod red. A. V. Petrovskoho, M. H. Yaroshevskoho. Moskva, Polytyzdat, 1990. 494 s. [in Russian].
6. Penkovska N. P. Refleksiiia yak obiekt psykhologhychnoho analizu. Psykhologyiia i suspilstvo. 2000. № 2. S. 66–73.
7. Rubynshtein S. L. Chelovek y myr. Sankt-Peterburh, 2012. 224 s. [in Russian].
8. Semenov Y. N., Stepanov S. Iu. Refleksyia v orhanyzatsyy tvorcheskoho myshleniya y samorazvytyy lychnosty. Voprosy psykhologyy. 1983. № 2. S. 35–42. [in Russian].
9. Slobodchikov V. Y., Tsukerman H. A. Henezys refleksyvnoho soznanyia v mladshem shkolnom vozraste. Voprosy psykhologyy. 1990. № 3. S. 25–36. [in Russian].
10. Spyrkyn A. H. Fylosofyia: uchebnyk. Moskva : Hardaryky, 2003. 736 s. [in Russian].